

УДК 06.011:631.5/9:061.2(477-25):63.001.5(091)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.08>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ІНЖЕНЕРІВ І АГРОНОМІВ У МЕЖАХ РОЗВИТКУ ІНЖЕНЕРНОЇ, МЕХАНІЧНОЇ, ХІМІЧНОЇ ТА АГРОНОМІЧНОЇ НАУК У ПЕРІОД 1911–1916 РР.

Гордієнко Людмила,
аспірантка

Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних наук України
ORCID ID: 0009-0000-2840-1584

У статті здійснено спробу аналізу діяльності персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, яке існувало у 1911–1916 рр. при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II і було досить потужним науковим осередком на початку XX ст. Засновниками цього Товариства стали відомі вчені-інженери: П.Е. Бутенко, І.Ф. Пономарьов, Б.Г. Сахновський, І.А. Феценко-Чопівський та інші. Товариство у своїй організаційній структурі мало 4 секції (за прототипом навчальних відділень Інституту): 1) механічну; 2) інженерну; 3) хімічну; 4) агрономічну. Головною метою у функціонуванні Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів стало об'єднання випускників Інституту та популяризація його діяльності. До його складу входили провідні в той час вчені, а саме: І.М. Ганицький, Г.Г. Де-Метц, П.Р. Сльозкін, О.О. Хохряков, М.П. Чирвинський, П.О. Широких та інші. Науковці і дослідники того часу популяризували свою діяльність, працюючи у секціях Товариства. Аналіз сучасних історичних досліджень з такої тематики засвідчив, що на тепер немає комплексної наукової роботи, присвяченої вивченню персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (1911–1916 рр.). Вперше у статті проаналізовано особові справи викладачів Київського політехнічного інституту Олександра II, які були членами Товариства. У статті висвітлено персональний склад членів чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної та агрономічної), розкрито їхні біографічні дані, науково-дослідну, педагогічну, громадську діяльність та особистий внесок у розвиток інженерної, механічної, хімічної та агрономічної наук у країні. Висвітлення дослідженого матеріалу подано за принципом представлення характеристики діяльності постатей найяскравіших представників наведених вище профільних напрямів у функціонуванні Товариства, зокрема Ю.В. Ланге, Л.В. Цислінського (інженерна секція), І.М. Ганицького, Г.Г. Де-Метца (механічна секція), І.Ф. Пономарьова, І.А. Феценко-Чопівського (хімічна секція), О.О. Хохрякова, П.О. Широких (агрономічна секція).

Ключові слова: наука, Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів, дослідження, персональний склад.

Hordienko Liudmyla. Activities of the members of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists in the development of engineering, mechanical, chemical, and agronomic sciences in the period 1911–1916

The article attempts to analyze the activities of the staff of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists, which existed in 1911–1916 at the Kyiv Polytechnic Institute of Emperor Alexander II and was a rather powerful scientific center in the early twentieth century. The founders of this company were well-known scientists and engineers: P.E. Butenko, I.F. Ponomarev, B.G. Sakhnovsky, I.A. Feshchenko-Chopivsky and others. The Society had 4 sections in its organizational structure (based on the prototype of the Institute's educational departments): 1) mechanical; 2) engineering; 3) chemical; 4) agronomic. The main goal of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists was to unite the Institute's graduates and popularize its activities. It consisted of leading scientists of that time, namely: I.M. Ganitsky, G.G. De-Metz, P.R. Slezkin, O.O. Khokhriakov, M.P. Chirvinsky, P.O. Shirokikh and others. Scientists and researchers of that time popularized their activities by working in the Society's sections. The analysis of modern historical research on this topic has shown that there is currently no comprehensive scientific work devoted to the study of the personnel of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists (1911–1916). For the first time, the article analyzes the personal files of the teachers of the Kyiv Polytechnic Institute of Alexander II who were members of the Society. The article highlights the personal composition of the members of the four sections (engineering, mechanical, chemical, and agronomic), reveals their biographical data, research, teaching, public activities, and personal contribution to the development of engineering, mechanical, chemical, and agronomic sciences in the country. The coverage of the studied material is based on the principle of presenting the characteristics of the activities of the brightest representatives of the above-mentioned profile directions in the functioning of the Society, in particular, Yu. Lange, L.V. Tsylynskyi (Engineering Section); I.M. Hanitskyi, G.G. De Metz (Mechanical Section), I.F. Ponomariov, I.A. Feshchenko-Chopivskyi (Chemical Section), O.O. Khokhriakov, P.O. Shyrokykh (Agronomic Section).

Key words: science, Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists, research, staff.

Діяльність Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (КПТІА) при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II (КПІ) відіграла значну роль для розвитку та популяризації вітчизняної науки і дістала визнання у першій половині ХХ ст. Науково-дослідна робота відомих українських учених була безпосередньо пов'язана з функціонуванням цього Товариства. Членами КПТІА були професори і викладачі КПІ, практики і теоретики інженерної, механічної, хімічної та сільськогосподарської дослідної справи.

Значні досягнення у різних галузях науки і техніки на українських землях першої половини ХХ ст. були основою для інтенсивного розвитку наукових знань. Науковці і дослідники того часу популяризували свою діяльність, працюючи у секціях КПТІА. Прізвища найвизначніших із них ввійшли в історію вітчизняної науки як дослідників та новаторів для своєї епохи. Наукові здобутки частини членів Товариства вивчені та описані в окремих наукових дослідженнях або поодиноких працях. Так, зокрема, відомий український історик В.А. Вергунов присвятив свої дослідження окремим постатям, а саме вченим-аграріям, які свого часу були членами КПТІА: професорам М.М. Кагану та П.Р. Сльозкіну [1–2]. Дослідник В.П. Шуманський у своїх наукових працях розкрив діяльність засновника Товариства професора І.А. Фещенка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки [3–5]. Окрім того, постаті цього вченого присвячені роботи М.Ю. Костриці, Г.П. Мокрицького [6], В.А. Шендеровського [7]. Разом із тим аналіз сучасних досліджень з такої тематики засвідчив, що натеper немає комплексної наукової роботи, присвяченої дослідженню персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (1911–1916 рр.).

Тому *метою написання цієї статті* стало висвітлення особового складу членів Товариства, їхніх біографій та діяльності у межах чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної та агрономічної). Досліджений матеріал подано за принципом представлення постатей найяскравіших представників наведених вище профільних напрямів у діяльності КПТІА в алфавітному порядку.

Отже, серед відомих імен учених-дослідників, членів *інженерної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, варто назвати ім'я дійсного члена Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів професора **Юрія Валентиновича Ланге** (1877–1928). Ще 1912 р. за його ініціативою було створений перший гурток винахідників у м. Києві. Учений також був активним учасником I Всеросійського з'їзду винахідників 1916 р. [8, с. 6]. Ю.В. Ланге народився 17 серпня 1877 р. у Тамбовській губернії. Згодом навчався у Вологодському та Московському реальних училищах. У 1903 р. закінчив повний курс КПІ і був залишений професорським стипендіатом на кафедрі санітарної техніки професора Д. Рузьського. У 1906 р. учений перебував у Лондоні, де вивчав справу облаштування водогону та каналізації. Згодом упродовж 1907–1912 рр. збудував понад 700 гідротехнічних споруд. Був учасником XII з'їзду природодослідників та лікарів, який проходив у Москві з 28 грудня 1909 р. по 6 січня 1910 р. Відомо, що у 1911–1912 рр. працював на цукрових заводах П. Харитоненка і розробив для відомого власника заводів проєкт меліорації лугів Наталіївського маєтку. У 1912 р. професор Ю.В. Ланге із дозволу Київської міської управи відкрив у Києві гідротехнічну контору «Ю. Ланге и Ко», яка реалізовувала вже розроблений ним водовимірювач. З 1913 р. Ю.В. Ланге займався гідротехнічними пошуковими роботами у Полтавській губернії у 1913 р. Науковий доробок Ю.В. Ланге становить понад 80 наукових праць.

Окремо варто зупинитись на діяльності професора КПІ, дійсного члена Товариства, члена інженерної секції КПТІА, професора **Леоніда Васильовича Цислінського** (1869–1949) [9, с. 4], який входив до складу Правління Товариства, обіймав посаду скарбника [10, с. 5]. Відомо, що вчений народився 11 листопада 1869 р. у м. Києві у сім'ї аптекаря [11, арк. 2]. Навчався у Першому реальному училищі, яке закінчив у 1887 р., і після цього вступив до Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту, де навчався до 1890 р. За станом здоров'я молодий учений змушений був перервати навчання. І у 1898 р. вступив до інженерного відділення КПІ. Отримав звання інженера-будівельника з правом на чин X класу згідно з дипломом за № 8348, виданим 7 червня 1909 р. Як молодий спеціаліст був залишений стипендіатом при кафедрі санітарної техніки КПІ.

З'ясовано, що з 1910 р. інженер-будівельник Л.В. Цислінський розпочав роботу викладачем інженерного відділення КПІ за вільним наймом. Він читав курс лекцій про супротив матеріалів. У 1914 р. Л.В. Цислінський був призначений штатним викладачем, а з 1915 р. паралельно працював за сумісництвом у Київському середньому сільськогосподарському гідротехнічному училищі. Окрім того, працюючи у Київській міській управі по каналізаційній мережі, виконав низку проєктів стосовно каналізаційної системи м. Києва. Досліджено, що вчений працював у КПІ до вересня 1918 р. і був звільнений з посади штатного викладача у зв'язку з відсутністю годин для проведення занять.

Яскравим представником *механічної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів є професор **Іван Михайлович Ганицький** (1879–1921), який очолював цю секцію з 19 березня 1914 р. Учений був вибраний головою секції на 12-ому засіданні замість М.Й. Мрозовського, який відмовився бути головою секції [12, с. 7].

Народився він 4 січня 1879 р. у родині директора Кишинівської православної семінарії. Після закінчення із золотою медаллю Кишинівської гімназії № 1 у 1897 р. вступив на перший курс фізико-математичного факультету Імператорського університету святого Володимира. У 1900 р. перевівся на механічне відділення Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, який закінчив у 1906 р. Захистив студентський дипломний проєкт на тему «Парова турбіна Лаваля» і одержав диплом та звання інженера-технолога з правом на чин I класу. Навесні 1906 р. поїхав до м. Луганська, де був майстром мідно-ливарного цеху на заводі Гартмана. У вересні цього ж року вже був призначений професорським стипендіатом при кафедрі прикладної механіки по відділу теплових двигунів і готувався до викладацької кар'єри. З науковою метою перебував у відрядженнях у Берліні (квітень – червень 1907 р.), Празі (липень 1908 р.), де відвідав машинобудівельну виставку, Стокгольмі (липень – серпень 1909 р.), Пільзені (червень 1910 р.), Мюнхені, Цюриху (1910 р.).

У травні 1911 р. І.М. Ганицький був затверджений штатним викладачем і виконуючим обов'язки екстраординарного професора КПП. Після успішного захисту дисертації «Струменеві елементи в конденсаційних установках» 20 травня 1912 р. одержав звання ад'юнкта КПП за вибраною спеціальністю. Досліджено, що у серпні 1912 р. учений виконував обов'язки декана механічного відділення КПП на період відпустки діючого декана І.Ф. Юрченка. З 15 по 20 квітня 1913 р. професор І.М. Ганицький був учасником 2-го з'їзду з гірничої справи, металургії та машинобудування.

На засіданнях секцій Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів учений виступав із доповідями, які викликали інтерес у присутніх. Так, у виступі «Про запаси силових енергій в культурних країнах і ступінь її використання» проаналізував дані про запаси та кількість витраченого вугілля, нафти, торфу, деревини в окремих країнах. Професор І.М. Ганицький запропонував свій метод визначення часу, на який могло вистачити таких ресурсів. Учений звернув увагу опонентів на цифри щодо запасів та використання гідравлічної енергії річок та водоспадів у деяких країнах [12, с. 7].

У лютому та березні 1914 р. при механічній секції були організовані повторні курси для інженерів, на яких професором були прочитані два цикли 5-годинних лекцій «Парові турбіни». З'ясовано, що Іван Михайлович входив до складу Комісії з видання Збірника, присвяченого 15-річному ювілею КПП, і був вибраний його редактором. 6 квітня 1914 р. Іван Михайлович був нагороджений орденом Святої Анни за відмінне виконання посадових обов'язків. Із 11 червня 1915 р. за згодою Міністра торгівлі і промисловості він був підвищений у званні з екстраординарного професора до ординарного й перебував у цьому званні до 1919 р.

Варто було б зупинитися на ще одній не менш важливій постаті, дійсному члені КППІА, професорі **Георгію Георгійовичу Де-Метцу** (1861–1947). Відомо, що вчений 19 лютого 1915 р. вибирався головою Загальних зборів Товариства. Народився він 18 травня 1861 р. в м. Одесі [13, арк. 110]. Закінчив Миколаївську реальну чоловічу гімназію із золотою медаллю. Продовжив навчання на фізико-математичному факультеті Імператорського Новоросійського університету. Після закінчення у 1885 р. був затверджений у званні кандидата. Для приготування до професорського звання з предмета «фізика» залишився на посаді лаборанта при фізичному кабінеті цього університету на 2 роки. Успішно склав іспити на ступінь магістра у 1888 р., захистивши дисертацію за темою «Дослідження механічних властивостей олій і колоїдів». Був прийнятий до складу приватних доцентів за предметом «фізика» Імператорського Новоросійського університету.

Г.Г. Де-Метц брав участь у роботі 8-го з'їзду природодослідників і лікарів, що проходив у Санкт-Петербурзі протягом 28 днів з 20 грудня 1889 р. 31 травня 1891 р. ученому було присвоєно ступінь доктора фізики за дисертацію «Про абсолютну стисливість ртуті і скла». 1 вересня 1892 р. він був призначений екстраординарним професором Імператорського університету Святого Володимира й працював секретарем фізико-математичного факультету цього закладу. Із 15 серпня 1898 р. учений був призначений ординарним професором Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II й одержав чин статського радника. З 12 грудня 1901 р. брав участь у роботі 11-го з'їзду природодослідників і лікарів, що проходив у Санкт-Петербурзі. Долучався до спорудження будівель КПП Імператора Олександра II як член будівельної комісії та отримував подяку за роботу.

Свою наукову діяльність професор Г.Г. Де-Метц продовжував і під час літніх канікул, перебуваючи у відрядженнях за кордоном у 1907–1909 рр. Так, наприклад, 18 вересня 1909 р. як представник Імператорського університету Святого Володимира учений брав участь у Міжнародному конгресі

повітроплавання у м. Нансі (Франція). У 1910 р. професор Г.Г. Де-Метц був учасником Міжнародного конгресу радіології та електрики, який проходив у Брюсселі.

Досліджено, що 18 жовтня 1913 р. Г.Г. Де-Метц одержав звання заслуженого професора Імператорського університету Святого Володимира. За відмінну службу нагороджений орденами Святого Станіслава II–III ступенів та Святої Анни II–III ступенів. З'ясовано, що 21 вересня 1919 р. на засіданні ради КПШ учений одногосно був вибраний на посаду ректора терміном на 3 роки.

Серед відомих представників *хімічної секції* КПТІА є постать професора **Івана Федоровича Пономарьова** (1882–1982), який був одним з ініціаторів створення Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів [14], редактором видавництва Товариства, членом Правління у 1911 р. Проживав у м. Києві, Шулявка, 3-тя дачна лінія, буд. 15. Виступав на одному із засідань хімічної секції з доповіддю «Обертаюча піч для обпалювання цеглин».

Винахідник І.Ф. Пономарьов стояв біля витоків створення науки про силікати, був одним із перших організаторів силікатної та цементної промисловості Російської імперії. Праці вченого, що присвячені вивченню виробництва цементу, скла, цегли, фарфору і вогнетривів, широко відомі за кордоном. Учений брав участь у роботі Міжнародних конгресів з хімії цементу. Широке застосування знайшов запропонований ним метод примусової кристалізації скла.

До визначних представників *хімічної секції* Товариства належить також професор **Іван Андріанович Фещенко-Чопівський** (1884–1952). Саме він стояв біля витоків створення Товариства, був членом Ревізійної комісії (1911 р.) [15, с. 3], членом бюро хімічної секції з 1913 по 1916 рр. Народився вчений 29 січня 1884 р. [16, арк. 6] в м. Чуднів на Волині у сім'ї поштового службовця. Закінчив чуднівську двокласну школу [6, с. 42] і у 1893 р. Іван Фещенко-Чопівський продовжив навчання у Житомирській класичній гімназії, після закінчення якої у 1903 р. успішно склав іспити до Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, вибравши для себе хімічне відділення.

Проте свої подальші наукові інтереси учений зосередив не на хімії, а на металургії. Під час однієї екскурсії до сталеварного комбінату його захопив сам процес сталеваріння. Наукові поривання студента вирішив підтримати металург-винахідник, професор В.А. Іжевський. З 13 грудня 1908 р. Іван Андріанович був безкоштовним професорським стипендіатом при кафедрі металургії та працював на посаді лаборанта. Щоліта він відвідував металургійні та механічні заводи, проводив дослідження, що були необхідні для його лабораторних дослідів. Успішно закінчив випробування на звання ад'юнкта хімічної технології. І як відзнаку блискучих успіхів отримав дворічну стипендію для роботи в дослідному осередку одного з провідних металургів Заходу професора Обергоффера. Щоб перейняти досвід у найкращих науковців світового рівня та вдосконалити свої знання, І.А. Фещенко-Чопівський неодноразово перебував у відрядженнях за кордоном. Відрядження до Бельгії, Німеччини і Англії допомогли сформуватись йому як науковцю. Але після початку Першої світової війни учений змушений був повернутися на українські землі [7, с. 20] і працювати викладачем практичних занять з гірничо-заводського контролю.

У 1913 р., працюючи у складі бюро хімічної секції КПТІА, І.А. Фещенко-Чопівський входив до складу Комісії з організації участі членів Товариства у I Всеросійському з'їзді інженерів. На 12-ому засіданні хімічної секції, яке проходило 4 грудня 1913 р., було прийняте рішення про його відрядження на цей з'їзд [17, с. 11]. Молодий учений зробив доповідь, яка привернула увагу багатьох фахівців і урядових кіл. Йшлося про досліди з цементної заліза, що принесли І.А. Фещенко-Чопівському міжнародне визнання.

Досліджено, що будучи членом Товариства, вчений виступав на засіданнях секцій із доповідями, що викликали інтерес серед науковців того часу. Так, наводимо їх перелік у таблиці (табл. 1):

Таблиця 1

Доповіді члена хімічної секції Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів професора І.А. Фещенко-Чопівського, заслухані на засіданнях Товариства з 1911 по 1914 рр.

Тема доповіді	Дата виступу
«Про мікрографічні наслідки двох випадків переламування рельс»	19.02.1911 р.
«Дослідження дахового заліза»	1911 р.
«Як слід розуміти спеціалізацію у вищих технічних школах?»	1911 р.
«Про поверхневу цементну заліза»	17.02.1913 р.
«Про добавки при цементній заліза»	19.03.1914 р.
«Природні багатства Галіції»	01.12.1914 р.

Як учений І.А. Фещенко-Чопівський здобув світову славу. Його науковий доробок разом з вищевказаними роботами становить 140 праць з металознавства, природних копалин, які опубліковані польською, німецькою, французькою, англійською, російською мовами. Праці вченого – це значний внесок у теорію хіміко-термічної обробки.

Серед дійсних членів *агрономічної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів особливо виокремлюється постать професора **Олександра Олексійовича Хохрякова** (1877 р.н.), який був викладачем КПП, послідовником професора К.Г. Шиндлера [18, с. 3]. На основі аналізу архівної «Особової справи Хохрякова О.О.» [19] стало відомо, що народився він 27 травня 1877 р. у м. Усть-Каменогорську. Його батько, Олексій Миколайович Хохряков, був надвірним радником, старшим лікарем Усть-Каменогорського місцевого лазарету. Учений закінчив сільськогосподарське відділення при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II, з 1904 р. мав звання ученого агронома.

Встановлено, що 16 серпня 1904 р. згідно зі ст. 28 «Статуту КПП Імператора Олександра II» вчений агроном Олександр Олексійович Хохряков був затверджений на посаді позаштатного молодшого лаборанта при кафедрі з випробування сільськогосподарської техніки. Через 1,5 року згідно з Постановою директора КПП був переведений на посаду позаштатного старшого лаборанта при кафедрі з випробування сільськогосподарської техніки.

Досліджено, що з 28 листопада 1909 р. О.О. Хохряков був призначений штатним викладачем сільськогосподарського машинознавства КПП і затверджений у чин надвірного радника. А з 1 вересня 1912 р. він працював на посаді старшого спеціаліста сільськогосподарської частини при Департаменті землекористування. З 20 грудня 1909 р. по 10 січня 1910 р. Олександр Олексійович Хохряков був командирований Радою Інституту для участі у XII з'їзді природодослідників та лікарів, який проходив у Москві.

Збереглися відомості й про те, що О.О. Хохряков був нагороджений орденом Святого Станіслава III ступеня. Досліджено, що з лютого 1911 р. по лютий 1912 р. учений обіймав посаду завідувача кафедри сільськогосподарських машин КПП і був учнем професора К.Г. Шиндлера.

Петро Осипович Широких – дійсний член агрономічної секції Товариства [18, с. 3]. Народився він 10 вересня 1872 р. Закінчив з відзнакою повний курс при Харківському ветеринарному інституті у 1898 р. Свою наукову діяльність розпочав при кафедрі зоотехнії КПП на посаді позаштатного старшого лаборанта [20, арк. 1], був штатним викладачем зоотехнії. На час літніх канікул їздив у відрядження за кордон з науковою метою. Він мав завдання вивчити напрями і методи постановки дослідів із сільськогосподарськими тваринами з метою керівництва подібними дослідями на сільськогосподарських дослідних станціях у Російській імперії. Петро Осипович був учасником XII з'їзду натуралістів і лікарів, що проходив у Москві у 1909 р. Досліджено, що П.О. Широких був членом Київського агрономічного товариства і працював у складі Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури.

Отже, у цій праці проаналізовано персональний склад членів чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної, агрономічної) Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, що діяло при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II у період 1911–1916 рр. Охарактеризовано біографічні дані, науково-дослідну діяльність найяскравіших постатей, зокрема професорів І.М. Ганицького, Г.Г. Де-Метца, Ю.В. Ланге, І.Ф. Пономарьова, І.А. Фещенка-Чопівського, О.О. Хохрякова, Л.В. Цислінського, П.О. Широких, та розкрито їхній особистий внесок у розвиток інженерної, механічної, хімічної та агрономічної галузей.

Література:

1. Вергунов В.М. М. Каган – учень та сподвижник фундатора Київської станції по випробуванню землеробських машин та знарядь професора К.Г. Шиндлера. *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 20–21 жовт. 2022 р. НААН, ННСГБ. Вінниця : ФОП Присянківа О.М., 2022. С. 140–143.
2. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). Укр. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка, Укр. держ. насіннева інспекція. Київ : Аграр. наука, 2007. 180 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
3. Шуманський В.П. Висвітлення науково-технічної та просвітницької діяльності І. Фещенка-Чопівського на сторінках журналу «Технічні вісті». *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2000. Вип. 3. С. 258–264.
4. Шуманський В.П. Етапи життєвого і творчого шляху матеріалознавця Івана Фещенка-Чопівського: формування світогляду (1902–1917). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та філософія науки і техніки»*. 2000. Вип. 6. С. 79–83.
5. Шуманський В.П. Наукова творчість І. Фещенка-Чопівського. *Історія освіти, науки та техніки* : Перша конф. молодих вчених та спеціалістів. Київ, 30 трав. 2002 р. Київ, 2002. С. 132–133.

6. Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини. Житомир : Жур. Фонд, 1995. 204 с.
7. Шендеровський В. Видатний вчений і державотворець. *I. Феценко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення* : матеріали Міжнар. конф. (до 50-річчя від дня загибелі), м. Львів, 27–28 верес. 2002 р. Львів. С. 20.
8. Извлечение из протоколов о деятельности Кружка изобретателей. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1917. № 1. С. 6–7.
9. Деятельность секций. Инженерная секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1911. № 2. С. 4–8.
10. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества инженеров и агрономов за 1913 год. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 1. С. 4–7.
11. Личное дело Леонида Васильевича Цислинского (1909). *Державний архів м. Києва (ДАК)*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 273. 73 арк.
12. Деятельность секций. Механическая секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 2. С. 7–8.
13. Личное дело Де-Метца Георгия Георгиевича (1898 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 173. 134 арк.
14. О регистрации Киевского политехнического общества инженеров и агрономов (1911). *Державний архів Київської області*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 338. 31 арк.
15. Протокол 1-го Общего Собрания. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1911. № 1. С. 3.
16. Личное дело Феценко-Чоповского Ивана Адрияновича (1909). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 266. 89 арк.
17. Деятельность секций. Химическая секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 1. С. 10–12.
18. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества инженеров и агрономов за 1911 год. Год 1-й. Киевское политехническое общество инженеров и агрономов. Киев, 1912. 40 с.
19. Личное дело Хохрякова Александра Алексеевича (1904 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 271. 70 арк.
20. Личное дело Широких Петра Осиповича (1900 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 290. 56 арк.